

Постоловський Р., Десятничук І., Слесаренко А., Філіпчук І.
Криза комуністичної системи в Чехословаччині: «Працька весна» 1968 року та утвердження режиму «нормалізації» / За ред. Р.Постоловського. – Рівне: О.Зень, 2018. – 240 с.

Праця, підготовлена співробітниками Рівненського державного гуманітарного університету за редакцією його ректора професора Р.Постоловського, є оригінальним дослідженням із новітньої історії Чехії і Словаччини, в якому на основі широкої джерельної бази висвітлюються передумови, причини, хід та наслідки подій 1968–1972 рр. у Чехословаччині, їх вплив на по-

дальшу історію цієї країни. Книгу присвячено 50-річчю «Працької весни» 1968 р. – феноменальної спроби комуністів-реформаторів та інтелектуалів Чехословаччини реформувати тоталітарну систему, побудувавши так званий «соціалізм із людським обличчям». Це викликало непідробний жах у тодішніх лідерів «соціалістичного табору» та представників консервативного крила Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), які доклали зусиль для придушення процесу лібералізації. Але, незважаючи на достатньо нетривалий термін (січень – серпень 1968 р.), «Працька весна» справила значний вплив на процес розвитку країн радянського блоку, ставши, зокрема, прообразом «перебудови» у СРСР та передвісником краху світової системи соціалізму.

Рецензована праця стала синтезом результатів тривалих і плідних досліджень її авторами різних аспектів «Працької весни» 1968 р. та наступного періоду «нормалізації» у Чехословацькій Соціалістичній Республіці (ЧССР). Для її написання було використано ґрунтовну джерельну базу, насамперед документи з фондів Центрального державного архіву Чеської Республіки, архівів Федеральних зборів ЧССР, ЦК КПЧ, інститутів сучасної історії та літератури Академії наук Чехословацької Республіки, МВС Чехії тощо. Це дало змогу предметно розглянути процес розвитку чехословацького суспільства досліджуваного періоду, проаналізувати ідейну основу «Працької весни», причини її невдач.

Структура книги дозволила авторам розкрити передумови виникнення, інтелектуальну підготовку демократичного руху 1967–1968 рр., проаналізувати процес становлення елементів громадянського суспільства як на загальнодержавному рівні, так і регіональний вимір демократизації, а також висвітлити хід реставрації бюрократично-централістської системи та прояви антитоталітарного руху після придушення «Працької весни». Щоправда, кульмінаційні події 1968 р. у Чехословаччині – реакція радянського керівництва та його союзників по Організації Варшавського договору (ОВД),

дипломатичний тиск, військові маневри, переговори, погрози та вимоги до керівництва ЧССР «покласти край» діяльності реформаторів, що «становили загрозу завоюванням соціалізму», і, нарешті, вторгнення військ п'яти держав 21 серпня 1968 р. (операція «Дунай») та окупація країни, що стали відповіддю на політичну лібералізацію, поставивши крапку на її спробах вийти зі сфери впливу СРСР, чомусь не знайшли висвітлення у праці рівненських істориків. Натомість саме силове придушення «Празької весни» головним чином і сприяло припиненню демократичних перетворень та починань, розгортанню репресивних заходів, установленню партійно-бюрократичного режиму «нормалізації» у ЧССР.

Щодо хронологічних рамок дослідження проблеми, які визначені 1968–1972 рр., то вони, із нашого погляду, потребують більшого обґрунтування й пояснень. Так, доволі значний за обсягом другий розділ під назвою «Інтелектуальна підготовка демократичного руху 1967–1968 рр.» охоплює процес лібералізації чехословацького суспільства з середини 1950-х рр. А впродовж 1969–1972 рр. нове промосковське керівництво ЧССР здійснило репресивні заходи, що призвели до послаблення активності антитоталітарної опозиції, яка складалася лише з кількох нелегальних політичних угруповань переважно соціалістичного спрямування, що існували майже винятково у чеській частині країни. Уже у травні 1971 р. XIV з'їзд КПЧ (легальний, адже на наступний день після окупації країни – 22 серпня 1968 р. – в одному з цехів празького заводу «ЧКД» у Височанах відбувся «нелегальний» XIV з'їзд КПЧ, на якому до керівних органів партії було обрано всіх затриманих радянськими військовиками й вивезених до Москви чехословацьких лідерів, прийнято резолюцію та звернення до комуністичних і робітничих партій світу із застереженням окупації країни військами ОВД) констатував «ідейне, політичне й організаційне зміцнення партійних лав, перемогу над ворогами соціалізму у ЧССР» та «завершення розпочатого квітневим і травневим 1969 р. пленумами ЦК КПЧ процесу соціалістичної консолідації». Розгортання ж антитоталітарного опозиційного руху правозахисників і дисидентів у країні розпочалося після 1975 р. під впливом Заключного акта Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі, судового процесу над музикантами рок-групи «Плестік-піпл» 1976 р. і створення громадянської ініціативи «Хартія-77». Усі ці знакові події авторам слід було врахувати при визначенні хронологічних рамок.

Перший розділ рецензованої книги загалом класичний для досліджень, які здійснюються у царині історії. У ньому ґрунтовно проаналізовано історіографію проблеми, хоча й відсутній аналіз джерельної бази. Автор розділу Р.Постоловський поділив доробок представників різних історичних шкіл і традицій із проблеми на наступні групи: «офіційну» радянську та чехословацьку, «незалежну» самвидавчу й еміграційну, сучасну чеську і словацьку, модерну зарубіжну, пострадянську російську та українську історіографії.

Ми поділяємо логіку й аргументацію такої класифікації. Автор, зокрема, цілком слушно наголошує на заангажованості тих праць, що вийшли з-під пера радянських і чехословацьких авторів у 1970–1980-х рр., коли події

«Празької весни» характеризувалися як «спроба контрреволюційних сил» у ЧССР «зруйнувати політичні основи соціалізму», як «криза в інтернаціональних, міжпартійних і побратимських зв'язках» унаслідок «проникнення антирадянських елементів» до партійних і державних органів у Чехословаччині, діяльність котрих «підтримували західні спецслужби» (справедливо треба зазначити, що до таких істориків належав і автор цієї рецензії). Акцентується увага на недостатній джерельній базі та часто надмірній емоційності й політизованості висновків представників емігрантської історіографії, які нерідко були активними учасниками «Празької весни». Констатовано той незаперечний факт, що проблематика подій на рубежі 1960–1970-х рр. – одна з ключових тем сучасної чеської і словацької історіографії, доробок якої особливо детально проаналізовано. Доцільність виокремлення зарубіжної історіографії можемо пояснити тим, що це погляд на досліджувану проблему «збоку» – фактор, котрий максимально зменшує ризик історичної кон'юнктури. Водночас Р.Постоловський доволі високо оцінює досягнення пострадянської російської славістики у вивченні поставленої проблеми, проте констатує й повернення в останні роки ідеологічних оцінок, що виправдовують вторгнення військ країн ОВД до Чехословаччини. Аналіз вітчизняної історіографії підсумовується констатацією того факту, що ціла низка важливих питань у вивченні суспільно-політичного розвитку ЧССР другої половини ХХ ст. залишається без належної уваги українських дослідників або з різнополярним трактуванням.

Щоправда чомусь поза увагою автора залишилися такі узагальнюючі праці вітчизняних фахівців, як «Історія Центрально-Східної Європи» (за ред. Л.Зашкільняка; Львів, 2001 р.), «Історія Словаччини» (Є.Пугач; Харків, 2013 р.), «Нариси історії Чехії» (Ю.Зінько, С.Калитко, О.Кравчук, І.Поп; Вінниця, 2017 р.) та оригінальне дослідження військового історика Р.Пилявця «Повітрянодесантні війська в операціях “Вихор” (Угорщина, 1956) і “Дунай” (Чехословаччина, 1968)» (Київ, 2005 р.).

Цілком виправдано у другому розділі книги аналізуються передумови демократизації чехословацького суспільства, її інтелектуальна підготовка. Зокрема, на думку автора – І.Філіпчука, процес лібералізації охоплював період із середини 1950-х до середини 1960-х рр., натомість за рівнем впливу інтелектуалів на суспільну свідомість він виділяє два етапи: перший – із 1956 по 1961 рр., другий – із 1962 по 1967 рр. Дійсно, кризові процеси у чехословацькому суспільстві визрівали ще з 1950-х рр., а поштовх до відкритого засудження «деформацій» комуністичного ладу у Чехословаччині дав ХХ з'їзд КПРС, на якому було засуджено «культ особи» Й.Сталіна. Історик детально аналізує реакцію на рішення цього форуму, з якого почався процес змін і у Чехословаччині. Проявом певної лібералізації стало створення при ЦК КПЧ інституту підготовки теоретиків партії. На місцях у партійних організаціях розгорнулася широка дискусія, наслідком якої стали вимоги провести позачерговий з'їзд КПЧ для вирішення наболілих питань. Особливо виразно домагання демократизації суспільного життя прозвучали на II з'їзді Спілки письменників Чехословаччини (СПЧ) у квітні 1956 р., на якому не

лише було піддано критиці політику КПЧ, її «керівну роль» у суспільстві, поставлено під сумнів принцип «партійності» та «класової» детермінованості літературної, наукової творчості, але й лунали заклики рішуче відмежуватися від сталінських методів керування суспільними процесами та приступити до реформування чехословацького суспільства.

Посилювалися ліберальні настрої й серед студентів, досягши свого апогею під час травневих свят 1956 р., коли молодь у Братиславі та Празі вийшла з вимогами лібералізації, свободи слова, доступу до західної преси, розширення контактів із Заходом. Однак уже у 1957 р. партійне керівництво розпочало боротьбу з «ідеологічним ревізіонізмом». Про перемогу консервативних тенденцій у розвитку Чехословаччини у цей період свідчила й конституція 1960 р., за якою ця держава проголошувалася першою з країн «народної демократії», де «завершено будівництво соціалізму». Помітним виявом процесу лібералізації став III з'їзд СПЧ, що відбувся 22–24 травня 1963 р. Напередодні в лавах спілки та КПЧ було відновлено Лацо Новомеського, який у квітні 1954 р. став однією з жертв репресій і був звинувачений у «словацькому буржуазному націоналізмі». Також членство у СПЧ набули літератори, котрі відзначалися ліберальними поглядами.

У 1960-х рр. почався період ренесансу чехословацької економічної теорії. У цей час виникали різноманітні підходи до проблем «соціалістичної економіки», що в період «нормалізації» визначалися як «ревізіоністські». Приводом до суспільної дискусії з проблем економіки у Чехословаччині, як зазначав відомий економіст, один із лідерів «Празької весни» О.Шик у своїх спогадах, стала стаття радянського автора Є.Лібермана «План, прибуток, премія», що вийшла в газеті «Правда» у вересні 1962 р. Тоді ж у часопису «Руде право» з'явився матеріал О.Шика «Про зв'язки між виробництвом і споживанням», де наголошувалося на тому, що помилки у плановому управлінні економікою виникають через недостатнє розуміння суспільством внутрішніх зв'язків соціалістичної економіки, а також є виявом некомпетентності керівних органів усіх рівнів, що свідчило про більш радикальний підхід у чехословацькій економічній науці, представники якої прагнули змінити існуючу економічну систему. Значним фактором посилення демократичних тенденцій у розвитку чехословацького суспільства стала кампанія з реабілітації Ф.Кафки, що її розпочав германіст Е.Гольдштюкер.

У другій половині 1960-х рр. процес зростання політичної свободи, що виражався в демократизації суспільного життя, набув більшої динамічності. Це стало наслідком певної відкритості компартії, і як результат – просування політиків молодшої генерації, таких, як Ч.Цісарж, З.Млинарж, О.Шик та інших, котрим випало вирішувати важливі соціальні проблеми.

Значні зміни наприкінці 1950-х рр. відбувалися у чехословацькій філософії. Офіційна формалізована основа не могла стати опорою у справі пошуку нових підходів до соціальної реальності. Таку опору філософи знайшли у часопису Спілки письменників «Літерарні новини», на шпальтах якого в 1956–1957 рр. серед представників гуманістичного марксизму відбулася дискусія про зв'язок ідеології з наукою та про бюрократизм. Завдяки

цьому в період 1956–1959 рр. пройшла перша фаза руйнування сталінського способу мислення, що, згідно з офіційним підходом, мав існувати завжди. Дискусію розпочав учений секретар Інституту філософії АН ЧСРСР І.Світак статтею «Деякі причини відсталості теорії». Критику заідеологізованого способу сприйняття філософії продовжив К.Косик – також представник гуманістичного марксизму, який у студії «Гегель і наша доба» ставив питання про відмінність ідеологічного мислення від теоретичного. Значний внесок у процес руйнування старих ідеологем у філософії зробили полемічні статті у «Філософському часописі», а також такі праці, як «Світогляд радикальних демократів» і «Діалектика конкретного» К.Косика, «Матеріалістична діалектика» І.Цвекля, «Смисл життя» М.Маховця та інші видання, розглянуті в рецензованій книзі.

У чехословацькій історичній науці кінця 1950 – початку 1960-х рр. відбувалися процеси, що характеризувалися послабленням впливу методології марксизму, яка дискредитувала себе в період сталінізму, та глибшим вивченням джерел і фактів. Це був період внутрішніх суперечностей та пошуків вектора майбутнього розвитку. У середині 1960-х рр. чеські і словацькі історики, спираючись у своїх дослідженнях на значний масив архівних документів, спробували переглянути раніше встановлені ідеологічні постулати. Серед чехословацьких істориків почалися дискусії з різних гострих тем, зокрема про характер «народної демократії» й «народно-демократичну революцію» у Чехословаччині. Однак вони не виходили за межі «марксистсько-ленінського вчення» про «переростання буржуазно-демократичної революції у соціалістичну».

Окреме місце серед передумов інтелектуальної підготовки «Празької весни» І.Філіпчук відводить IV з'їзду Спілки письменників Чехословаччини, що відбувся у червні 1967 р. Зокрема такі літератори, як В.Гавел, М.Кундера, П.Когут та деякі інші своїми виступами на форумі проявили себе як опозиційні політики. Зрозуміло, що в конфлікті з КПЧ ліберально налаштовані письменники не мали шансів на перемогу, але IV з'їзд СПЧ дійсно «став подією, яка значно прискорила соціальний рух у Чехословаччині».

Загалом позитивно оцінюючи здійснений автором розділу фаховий аналіз передумов демократизації чехословацького суспільства, слід указати на те, що він упустив таку важливу складову питання, як чеська та словацька демократичні традиції, що, зокрема, яскраво проявилися у часи існування І Чехословацької республіки в 1918–1938 рр.

У третьому розділі І.Десятничук проаналізував становлення елементів громадянського суспільства на тлі лібералізації комуністичного режиму навесні 1968 р. Очевидно, автор прихильник тези про первинність суспільного руху «знизу» та вторинність дій КПЧ у процесах демократизації у Чехословаччині. Водночас не заперечується думка про те, що поштовхом до подій «Празької весни» стала ситуація у вищих колах компартії. Суттєву увагу слушно зосереджено на інтелігенції та ЗМІ, що були своєрідним локомотивом реформаторського руху. Відзначено ключову роль інтелектуалів у підготовці «Програми дій», ухваленої новим партійним керівництвом на

квітневому 1968 р. пленумі ЦК КПЧ, вплив їх організаційних структур на формування громадської думки з ключових проблем реформування країни. Найважливішим досягненням демократичного руху у Чехословаччині автор вважає скасування цензури та режим свободи слова. Це дозволило представникам громадськості взяти участь в обговоренні нагальних проблем та запропонувати шляхи їх розв'язання, свідченням чого стала потужна інтелектуальна дискусія у ЗМІ. Найбільш резонансними з усіх політичних заяв були «Дві тисячі слів» письменника Л.Вацулика – своєрідний маніфест про необхідність демократизації політичної системи, опублікований одночасно в багатьох газетах ЧССР 27 червня 1968 р., під яким підписалися кілька десятків знаних діячів науки, культури та спорту, і на підтримку якого відгукнулися сотні тисяч чехословацьких громадян. Водночас І.Десятничук підкреслює, що свобода слова у ЗМІ не влаштувала верхівку КПЧ на чолі з А.Дубчеком і наводить приклади прагнення партії до її обмеження.

Особливе місце у структурі новопосталого громадянського суспільства автор відводить громадським організаціям різного спрямування, що з'явилися навесні 1968 р. і намагалися звільнитися з-під опіки партійних органів, або прямо декларували свою політичну та ідеологічну самостійність. Погоджуємося з думкою про те, що головним досягненням недержавних організацій стало залучення безпартійних до активної громадської та політичної діяльності, хоча більшість нових структур найчастіше створювалися спонтанно й безсистемно, мали короткострокову орієнтацію та, відповідно, так і не набули впливовості. Ще більше організацій не визнавалися офіційною владою. Проте слід зазначити, що за наявності аналізу процесів відновлення діяльності Чехословацької соціал-демократичної партії у книзі відсутній матеріал про ситуацію в легальних Чехословацькій соціалістичній і Чехословацькій народній партіях, що робить картину суспільного життя у країні періоду «Празької весни» неповною.

Водночас вдалою знахідкою І.Десятничука стало порівняння двох суспільних груп із найрадикальнішими та найбільш консервативними поглядами на суспільну лібералізацію – студентства й робітництва. Аналізуючи молодіжне середовище автор, зокрема, констатує занепад офіційних молодіжних структур та відображає розвиток і діяльність студентського руху. Він оцінює поступову радикалізацію молоді в контексті її конфлікту з компартією стосовно питання поглиблення та законодавчого закріплення реформ. На цьому тлі логічним став висновок про те, що керівництво КПЧ не використало всіх можливостей діалогу з молоддю і у прагненні зменшити тиск із боку СРСР було готове піти на загострення ситуації задля «приборкання радикалів».

Становище робітництва автор розглядає крізь призму активності профспілкового руху. Він наголошує, що більшість робітників перебували під впливом комуністичної пропаганди, а тому зустріли суспільно-політичні перетворення «Празької весни» з пересторогами та побоюваннями. Водночас аналіз діяльності профспілок засвідчив їх поступове включення до процесу реформ. Так активізація й бажання їх лідерів перебудувати свою структуру, керуючись загальноприйнятими принципами, проявилися під час профспілкової

конференції у червні 1968 р., яка затвердила загальні зміни концепції профспілок як «незалежного, демократичного об'єднання трудящих», що проявилися в тенденції, спрямованій на досягнення ними більшої незалежності від політичних партій і держави у цілому. Окрім того, програма Революційного профспілкового руху (офіційна назва профспілок Чехословаччини – *С.В.*) наділяла профспілкові органи такими новими правами й повноваженнями, як можливість зупинки виробничого процесу у випадку недотримання умов безпеки праці, захист прав споживачів стосовно до виробників, захист громадян від негативного впливу підприємств на довкілля. І.Десятничук зауважує, що підтримка створення робітничих рад, діяльність робітничих комітетів із захисту свободи слова, зобов'язання підтримувати все, що сприятиме пожвавленню ринкових відносин, знищенню адміністративної монополії у виробництві й торгівлі стали свідченням того, що профспілки усвідомили неминучість реформ і взяли на себе частину відповідальності за їх проведення.

У четвертому розділі І.Десятничук сфокусував увагу на регіональних починаннях, викликаних поширенням атмосфери свободи. Громадські ініціативи у соціальній сфері, питаннях охорони довкілля, збереження пам'яток культури тощо було доповнено місцевими прагненнями, що мали загальнодержавне значення. Серед таких історик виокремлює рух, спрямований на створення організації, яка опікувалася б захистом інтересів селян і відновленням повноважень національних комітетів як повноцінних органів місцевого самоврядування. Вершиною регіональних ініціатив стало прагнення до територіально-адміністративної реформи на основі утворення повноцінної федеративної держави. Продуктивна, на наш погляд, думка автора про те, що найважливішим регіональним компонентом суспільної кризи у ЧССР виявилися проблеми, пов'язані зі становищем Словаччини. Саме «словацьке питання» стало одним із головних факторів, що сприяли падінню А.Новотного й утвердженню прореформаторськи налаштованого керівництва компартії. Реформи просувалися у Словаччині з певним запізненням, адже тут вони дещо гальмувалися традиційною нерозвиненістю політичного життя, обережним ставленням до будь-яких змін, скептичним поглядом на пропозиції, які надходили із Праги. Водночас у Словаччині спостерігалось протистояння декількох впливових груп інтелігенції, кожна з яких мала свій погляд на демократичні реформи у країні, проте їх загальним прагненням була федералізація – перетворення країни на рівноправний союз чеського і словацького народів.

Окремо висвітлено пожвавлення національних меншин та релігійних конфесій, котрі сприймали лібералізацію як можливість задовольнити свої специфічні прагнення. І.Десятничук констатує, що у ході посилення процесів самоорганізації суспільства на політичних, територіальних, господарських, професійних, «соціально-класових» принципах важливим фактором самовизначення й самоідентифікації особистості та груп стала етнічність. Ключовим питанням розвитку нового суспільства, що перебувало у процесі творення, з погляду етнічних меншин, було забезпечення такого їх статусу, згідно з яким одночасно відбувалося б їх включення у громадянське

суспільство, ототожнення з територією проживання за умов збереження власної національної ідентичності та відчуття зв'язку з відповідною етнічною спільнотою поза межами Чехословаччини. Зокрема у праці висвітлюються становище німецької, польської, угорської, української національних меншин та їхні прагнення в період «Празької весни» 1968 р. Констатовано зростання напруги у взаємовідносинах між словаками й угорцями, словаками та українцями. Okремо розглянуто особливості єврейського й ромського питань у Чехословаччині. Утім проблема національних меншин і міжнаціональних відносин у ЧССР під час «Празької весни» заслуговувала б на більш предметне дослідження.

Водночас І.Десятничук цілком правильно наголошує, що навесні 1968 р. феномен громадянства проник у всі сфери суспільного життя Чехословаччини, включаючи різні конфесії, які вимагали реабілітації та права на вільне віросповідання. Католики країни закликали до діалогу між церквою й державою задля нормалізації умов життя церкви, що означало відновлення вільного спілкування з Ватиканом, повернення на свої посади всіх титулярних та єпархіальних єпископів, реабілітацію засуджених за релігійну діяльність, відновлення діяльності деяких єпархій і монастирів. Okрім цього, вимагалися свобода у заснуванні теологічних училищ та семінарій, вільне релігійне виховання у школах і поза ними, свобода релігійної преси, радіо, телебачення. Okремо постало питання повернення церкві майна й нерухомості, конфіскованих у 1950-х рр., будівництва та ремонту храмів за державний рахунок. Слушні міркування автора стосовно того, що одним із найважливіших елементів становлення основ громадянського суспільства у країні стало формування його зародків на низовому рівні. Католицька церква й особливо парафіяльні священники доклали багато зусиль в організації низових осередків католиків-мирян, що, окрім внутрішньої соціальної самоорганізації, часто брали на себе правозахисні та політичні функції.

Теза про непов'язаність християнства з будь-яким суспільним устроєм, котру сприйняла більшість протестантських церков, створила умови для позитивного ставлення некатолицьких церков до соціальних перетворень та їх лояльної співпраці з державою. Аналіз ситуації у протестантському середовищі дозволив авторові зробити висновок про перевагу поміркованої лояльності протестантів до влади, хоча тривалий час практична церковна політика держави ігнорувала пресвітеріанські особливості некатолицьких церков.

Найбільш гострим у релігійній сфері, як наголошується у праці, стала проблема відновлення діяльності греко-католицької церкви (червень 1968 р.). Протести з боку православної конфесії переросли в постійні взаємні звинувачення, вибухи ворожості, насильницькі дії та заклики. Слушна думка про амбівалентність церковної політики партії. Попри те, що в період «Празької весни» керівництво країни задовольнило чимало вимог і побажань віруючих, для комуністів відстоювання церквами своїх політичних, культурних, економічних і соціальних інтересів означало їх перетворення на суб'єкти політики, що сприймалося як безпосередня загроза для КПЧ.

За логікою розвитку подій у Чехословаччині досліджуваного періоду далі у книзі мав би йти окремий розділ про події, пов'язані з придушенням «Празької весни» військами Організації Варшавського договору, який, утім, відсутній. А даремно. Зокрема, за деякими даними, 50% нинішніх громадян Російської Федерації зовсім не чули про «Празьку весну». Навіть у Чехії вторгнення 1968 р. й окупація країни сприймаються сьогодні громадянами як історія, і не більше того. Про ті часи згадують, головним чином, у річницю агресії – 21 серпня. «А у звичайному ж житті, в інші дні, – зазначає чеський історик П.Томек, – мені здається, люди вже не сприймають все так гостро. У них уже немає такого гострого відчуття приниження та несправедливості, як було тоді». Тому, мабуть, не випадково з нагоди 50-річчя «Празької весни» і з метою запобігання перекрученням історії 22 серпня 2018 р. парламент Чеської Республіки ухвалив резолюцію, якою визнав уведення військ Варшавського договору та СРСР у 1968 р. у Чехословаччину «вторгненням і окупацією». «Цей документ, – як наголосив ініціатор його прийняття глава фракції християнських демократів Я.Бартошек, – повинен стати чітким сигналом для громадськості, а також інших країн, у тому числі Росії. Таким чином, ми відкидаємо коментарі, які останнім часом лунають із приводу подій 1968 року, перекручуючи їх істинний зміст».

Дійсно, ось уже півстоліття історики, а також політики та громадські діячі вивчають й аналізують цю фатальну подію, утім розставити всі крапки над «і» все ще не вдається. Як свідчать документи, опубліковані наприкінці 1980 – у 1990-х рр., відвертий тиск на оновлене керівництво ЧСР із боку партійно-державної верхівки СРСР та окремих країн ОВД із вимогами «наведення порядку» та припинення перетворень у країні, що суперечили радянській моделі соціалізму, здійснювався ще з кінця квітня 1968 р. і вже тоді не відкидалася можливість збройного втручання. А 21 серпня 1968 р. війська СРСР (близько 500 тис. осіб) та його союзників по ОВД – Східної Німеччини, Польщі, Болгарії та Угорщини (близько 300 тис. осіб) згідно з планом ретельно розробленої операції «Дунай» вступили на територію суверенної держави – ЧСР. При цьому саме рішення про введення військ ухвалювалося радянським керівництвом (імовірно 18 серпня 1968 р.) келійно, неповним складом політбюро ЦК КПРС і не одноголосно. Не було скликано ані пленум ЦК, ані сесію Верховної Ради СРСР – хоча б для формального схвалення воєнної операції, що готувалася.

Президія ЦК КПЧ більшістю голосів оцінила «дії союзників по ОВД» як такі, що суперечать принципам відносин між соціалістичними державами й нормам міжнародного права. Проти інтервенції виступили всі конституційні органи ЧСР – Національні збори, президент, уряд. Міністр закордонних справ Ї.Гаек звернувся до Ради Безпеки ООН із вимогою розглянути питання про агресію СРСР. Водночас у «Зверненні до народу Чехословаччини», переданому в ніч на 21 серпня 1968 р. по радіо, населення закликали «дотримуватися спокою» й не чинити опору.

І справді, організованого збройного опору військам ОВД у ЧСР не було, населення реагувало на інтервенцію переважно тактикою психологічного

опору, наприклад, розвішуванням плакатів із написами «Батьки – визволителі, діти – окупанти» з метою насамперед деморалізувати військовиків. Але були жертви, причому з обох сторін, точна кількість яких навіть не відома й донині. Якщо десять років тому у скорботному списку чехословацьких громадян значилося 108 імен, то нині співробітники Військово-історичного інституту у Празі на основі прискіпливого вивчення архівних джерел і зустрічей із родичами загиблих встановили, що в перші місяці після вторгнення, із серпня по грудень 1968 р., загинули не менше, ніж 137 громадян ЧССР. У книзі «Окупація 1968 та її жертви», яка побачила світ до минулорічної річниці тих трагічних подій, чеські історики І.Пейчох і П.Томек намагалися також з'ясувати втрати з боку СРСР. Зокрема вони стверджують, що жоден із радянських солдатів не був застрелений «контрреволюціонерами». Принаймні автори не знайшли бодай одного випадку вбивства їх чехословацькими громадянами. Водночас український військовий історик Р.Пилявець на основі доступних матеріалів Центрального архіву міністерства оборони РФ наводить такі дані про втрати радянських військ у «подіях» 1968 р. у Чехословаччині: убиті й померлі від ран унаслідок дій громадян ЧССР – 12, загинули в катастрофах, аваріях та інших випадках – 50, через необережне поводження зі зброєю – 24, померли від хвороб – 4, за інших обставин – 3, покінчили життя самогубством – 5. Разом 98 осіб.

Отже висвітлення цих та деяких інших аспектів «Празької весни», зокрема з'ясування чинників і мотивів, що зумовили військове втручання країн ОВД у ЧССР, висвітлення реакції міжнародного товариства, окремих держав та їх лідерів і громадян (у тому числі в Україні) на події у Чехословаччині, їх наслідки й уроки для країн «соціалістичного табору» та в контексті європейської і світової історії загалом лише доповнили б проблемно-сюжетно, збагатили науково-теоретично і прикрасили змістовно рецензоване дослідження.

Щодо наступного після придушення «Празької весни» 1968 р. процесу реставрації бюрократично-централістської системи періоду «нормалізації» та виникнення й розвитку антигиталітарного руху, то ці питання у заключному, п'ятому, розділі книги аналізує А.Слесаренко. Він, насамперед, правильно зазначає, що внутрішньополітичний розвиток Чехословаччини другої половини 1968 та в 1969 рр. визначався боротьбою антиреформістської про-радянської й реформаторської фракцій усередині правлячої Комуністичної партії Чехословаччини. В основі політичної лінії реформаторів, на думку автора, було подолання недовіри радянської сторони, виконання рішень московських переговорів за тимчасового обмеження демократичних прав, зокрема свободи слова та зібрань. На практиці це призвело до закриття журналів «Репортер», «Політика» та деяких інших, створення міністерства друку й інформації, якому підпорядкували засоби масової інформації, розпуску незалежних організацій – Клубу активних безпартійних (КАН), Об'єднання колишніх політв'язнів К-231, Словацької організації охорони прав людини. 13 жовтня 1968 р. Національні збори ухвалили закон, який унеможлилював діяльність політичних організацій поза структурами Національного фронту. Своїх посад позбулися голова Національного фронту Ф.Крігель,

секретар ЦК КПЧ Ч.Цісарж, заступник голови уряду О.Шик, міністри закордонних (І.Гаек) та внутрішніх (Й.Павел) справ, керівники чехословацького телебачення й радіо І.Пелікан і З.Гейзлар. Це стало початком усунення з політичної арени найбільш активних прибічників реформ. Вирішальна проба сил, з'ясування співвідношення реформаторської та консервативної фракцій у вищому ешелоні партії відбулися на листопадовому 1968 р. пленумі ЦК КПЧ, на якому було створено виконавчий орган президії ЦК у складі 8 осіб. А.Дубчеку та Й.Смрковському протистояли «реалісти», прибічники «нормалізації», до яких приєднався голова уряду О.Черник. Головними посталями в керівництві партії стали Л.Штроугал, який очолив бюро ЦК КПЧ по чеських землях, та Г.Гусак – перший секретар ЦК Компартії Словаччини.

Тактика компромісів і поступок дубчеківського керівництва перед Москвою й консервативними силами наразилася на опір громадськості. Студентська молодь виступила з вимогами відновлення політики реформ та захисту громадянських прав, що їх було здобуто перед інтервенцією. Подальшу активізацію студентського руху спричинило самоспалення 16 січня 1969 р. на головній площі Праги студента Я.Палаха. Посерпневий розвиток Чехословаччини обумовив зростання суспільної ролі робітників. Кульмінації робітничий рух сягнув наприкінці 1968 р. під час дискусії щодо посади голови Федеральних зборів. Серед інших проявів підтримки реформ із боку робітництва відзначимо загальнодержавну конференцію представників заводських рад трудящих 9 січня 1969 р. у м. Пльзень.

Суспільно-політичний розвиток у ЧССР до квітня 1969 р. настільки загострився, що антиреформатори (Д.Кольдер, А.Індра, В.Біляк, О.Швестка, А.Капек, М.Якеш) із допомогою деяких неоконсерваторів, передусім Г.Гусака і Л.Штроугала, поступово готувалися перейти у відкритий наступ. Одним із приводів до великої провокації стала перемога чехословацької команди над радянською на чемпіонаті світу з хокею у Стокгольмі 21 березня 1969 р. Радянське керівництво використало цю обставину для різких нападок на А.Дубчека, Й.Смрковського та інших реформаторів у партії. Передусім використовувався військовий тиск. На травневому 1969 р. пленумі ЦК КПЧ нове партійне керівництво на чолі з Г.Гусаком запропонувало «програму нормалізації становища в партії та суспільстві», зміст якої вказував на повернення до неосталінських методів управління. У зв'язку з масовими демонстраціями на річницю введення військ ОВД 22 серпня 1969 р. Федеральні збори ухвалили запропонований О.Черником проект закону проти «організаторів акцій, що порушують громадський порядок і соціалістичний устрій». Документ став юридичною базою для переслідування прихильників реформ та інших інакодумців. «Нормалізаційні» засідання та з'їзди поступово проводили всі партії й організації, що входили до складу Національного фронту ЧССР. Особливо жорстких утисків зазнала наукова і творча інтелігенція. Зокрема було закрито ряд літературних та культурологічних журналів, із 300 чехословацьких письменників 117 втратили право на публікацію своїх творів.

Перші підсумки реалізації нового курсу підбив легальний XIV з'їзд КПЧ у травні 1971 р., який висунув основним завданням «побудову розвиненого

соціалізму» й завершення «нормалізації» на тих ділянках, де вона все ще наштовхувалася на «труднощі». Із початку 1970-х рр. окреслилися територіальні відмінності у проявах нового режиму у чеських та словацьких землях. Заходи нормалізаторів у Словаччині мали обмежений, «м'який», характер порівняно з Чехією. Повна ротація кадрів, як і ідеологічно підкріплена політика реставрації старої системи неухильно вели до фіналу у протистоянні з противниками курсу «нормалізації».

Окупація Чехословаччини військами п'яти держав-учасниць ОВД, підписання Московського протоколу у серпні 1968 р. й перші «нормалізаційні» заходи фракції І.Гусака наступного року інтенсифікували процес виникнення всередині чехословацького суспільства антитоталітарної опозиції. Щоправда, завдяки стабільній економічній ситуації опозиційний рух у країні не набув масового характеру, як, наприклад, у сусідніх Польщі та Угорщині, але його прояви мали місце з моменту придушення «Празької весни» (ядром і рушійною силою виступили представники науково-творчої інтелігенції, найбільш невдоволені «нормалізаторською» політикою). Значну частину інтелектуалів після 1968 р. виключили з КПЧ, позбавивши права працювати за фахом, відкинувши на периферію життя. Їхні родини зазнавали переслідувань. Ідеологічний контроль із боку партії, жорстка цензура унеможливили будь-яку вільну наукову і творчу самореалізацію.

Особливе місце в антитоталітарному русі займало студентство, яке, засуджуючи «нормалізацію», почало поширювати перші публікації самвидаву, інформуючи суспільство про своє ставлення до внутрішньополітичної ситуації. Істотний вплив на формування опозиції справили широкомасштабні «чистки» в партії, державному апараті, профспілках, армії, засобах масової інформації.

Першим із політичних опозиційних угруповань наприкінці 1968 р. сформувався Рух революційної молоді (РРМ) – троцькістська ліворадикальна організація студентів і молодих робітників, відома також під назвою Революційної соціалістичної партії (РСП). Особливу роль в опозиційному русі кінця 1960 – початку 1970-х рр. відіграла група колишніх членів Чехословацької соціалістичної партії (ЧСП) у Брно.

В умовах автономного функціонування різні опозиційні політичні угруповання періодично співпрацювали між собою. Одним із прикладів взаємодії опозиції стала підготовка листівки «Звернення», розповсюдженої до виборів у представницькі органи ЧССР у листопаді 1971 р. Розглядаючи антитоталітарний опозиційний рух як головну перешкоду процесам «консолідації суспільства», гусаківське керівництво КПЧ розпочало наприкінці року широкомасштабний наступ проти незгодних. Разом із членами нелегальних політичних угруповань переслідувань зазнавали також окремі громадяни, які тим чи іншим чином висловлювали своє особисте несприйняття «нормалізації». Репресії проти активістів опозиційного руху у Чехословаччині викликали значний міжнародний резонанс. Наприклад, розгляду суспільно-політичної ситуації в «нормалізованій» ЧССР, як зазначається в дослідженні, у 1972 р. було присвячено 300 статей у 122 європейських виданнях. Ряд західних інтелектуалів ініціювали

проект створення міжнародної комісії для розгляду політичних репресій у Чехословаччині.

У висновках до монографії автори підсумували основні результати дослідження різних аспектів «Празької весни». Зокрема серед причин провалу реформаторської політики та згорання діалогу між владою і громадськістю у Чехословаччині в 1968 р., окрім силового придушення реформ, дослідники висловлюють новаторську думку і цілком слушно наголошують на неготовності чехословацького суспільства до усвідомлення того, що «суспільний діалог міг завершитися успіхом лише за умов історичної вичерпаності суспільства радянського зразка», коли воно досягло б остаточних меж свого логічного розвитку, та за умов усвідомлення компартійною елітою такого стану. Більшість громадян цілком природно вважала, що реформаторські кроки неможливо здійснювати без участі влади – у цьому секрет величезної популярності КПЧ загалом та окремих її представників у період «Празької весни». Загроза суверенітету країни ще більше посилила довіру і сподівання населення на свою владу. І коли з'ясувалося, що більшість очікувань громадськості не виправдалася, настало жорстке розчарування, що супроводжувалося падінням активності та суспільною апатією (с.189).

Нарешті, заслуговують на увагу представлені авторами додатки: іменний покажчик, що містить понад 300 прізвищ, та оригінальні ілюстрації, які доповнюють зміст дослідження.

Загалом книга рівненських істориків, що з'явилася до 50-річчя «Празької весни» 1968 р., незважаючи на певні упущення, є оригінальним і цікавим дослідженням однієї з найбільш знакових подій новітньої історії Чехословаччини й, водночас, свідченням подальшого розвитку історичної славістики в нашій країні.

Степан Віднянський (Київ)